

Пътуващи думи

Сн. Надежда Стоянова
Худ. оформление: Таня Дечева, Николай Генов

АКО НЯКОГА ТЕ ЗАБРАВЯ, ЙЕРУСАЛИМЕ...

Искра Христова-Шомова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

*Десет части красота са били дадени на света
от Създателя и Йерусалим е получил девет от тях.*

*Десет части наука са били дадени на света
от Създателя и Йерусалим е получил девет от тях.*

*Десет части страдание са били дадени на света
от Създателя и Йерусалим е получил девет от тях.*

Вавилонски Талмуд, Кидушим, 49b

В пет часа сутринта ме събужда гласът на мюезина, който призовава към молитва. Аз съм в Йерусалим.

Чонтвари. Йерусалим, изглед към Мъртво море

За свещения град може да се разкаже по десетки начини. Толкова разнообразен и многообразен е той, че моят опит и моите преживявания в него ще бъдат непознати за мнозина други, които са го посетили. И все пак има важни и символични места в града, които не може да се подминат. А също, има и чувства при досега с този град, които

непременно трябва да се споделят. Затова ще се опитам моят разказ да съчетава субективния ми личен поглед с обективното място на Йерусалим като средище на световната история, култура и религиозен опит, като място на среща с вечността. В духа на уроците на Лесинг ще се постарая разказът ми да съдържа повече действия и преживявания, отколкото описания. А за да помогна на визуалните представи на читателите, ще допълня разказа си с илюстрации. От тях читателите ще могат да видят и поне малко от деветте части красота, които е получил Йерусалим. Повечето от илюстрациите са снимки, правени от мене, но в началото поставих една картина от любимия си художник.

Американският археологически институт

Ще започна от началото на своето пребиваване в Йерусалим, не толкова за да спазя последователността на събитията, колкото от уважение към институцията, на която дължа възможността да видя и преживея това, за което разказвам. Живях три

месеца в Американския археологически институт „Уилям Олбрайт“ като стипендиантка на фондацията „Андрю Мелън“. Институтът се намира на улица „Саллах-ад-Дин“ в източната, т.е. палестинската част на Йерусалим. Той беше обитаван от стипендианти, преди всичко американци, но освен мене имаше също един шотландец и една корейка. Служителите в Института са американци и местни жители – палестинци и евреи.

На сайта на Института пише: *The Albright does not discriminate on the basis of race, age, sex, sexual orientation, color, religion, national or ethnic origin, or disability.* Наистина, в Института цари дух на толерантност и съпричастност към проблемите на колегите. Три месеца живях в прекрасна приятелска и колегиална среда, между хора, които умеят да проявят интерес към живота, радостите и грижите ти и същевременно да запазят дистанцията на частния живот. Забелязала съм, че американците са тези,

които най-добре умеят да спазят мярката на сърдечност без фамилиарност, на съпричастност без вмешателство в личния живот, докато западноевропейците обикновено са твърде хладни и дори високомерни, а руснаците и балканците са склонни с лекота да навлязат в личното ти пространство. Сред колегите си от Института ще спомена най-напред хебраиста Даниел Фолк, защото той се оказа мой астрологически близък – родени сме на 14 януари в една и съща година и отпразнувахме в Института общия си рожден ден. Ето и снимка от общия ни празник.

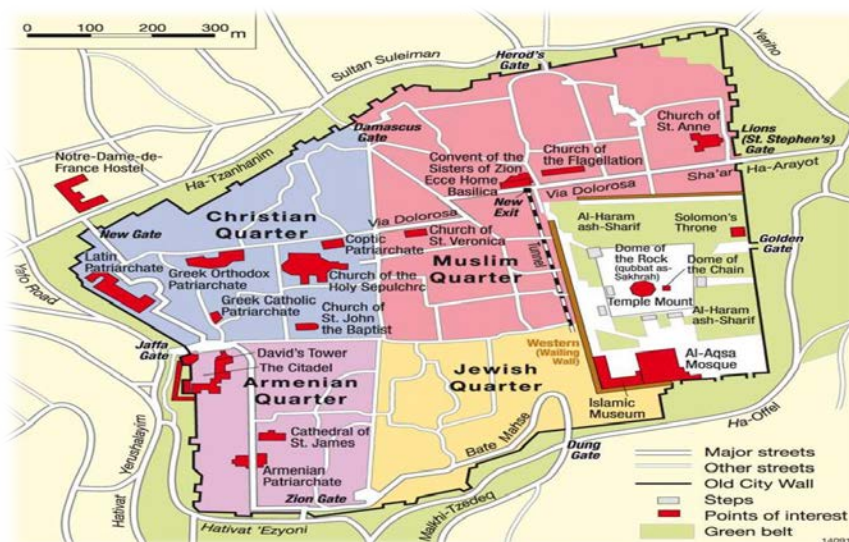
На богатата библиотека на Института Олбрайт и на помощта на колегите си хебраисти дължа възможността да се запозная с ханаанския фон, на който се развиват събитията в Библията, да видя колко много различни версии има всеки библейски сюжет и колко богата фолклорна традиция стои зад всяка история и всеки герой от Библията. В Йерусалим имах възможност да прочета множество текстове от Таргума, Талмуда и мидрашите (в английски превод) и дори някои текстове от Тосефта¹, както и коментарна литература върху тази традиция. Няма да претоварвам текста си с библиография, но все пак ще посоча една основна

¹ Ще обясня накратко тези понятия. **Таргум** се нарича арамейският превод на еврейското Свещено писание (наричано от нас Стар завет). Записаните таргуми датират от II-III в. сл. Хр., но в Кумран са открити фрагменти от Таргум от I в. пр. Хр. **Талмудът** е книга с коментари върху свещените текстове. Векове наред тези коментари са се разпространявали устно, но след разрушаването на Храма се е наложило да бъдат записани. Има две версии на Талмуда, които имат множество паралелни места помежду си: Йерусалимски талмуд и Вавилонски талмуд. Талмудът е пътеводител за праведния живот на вярващите евреи, в него се съдържат предписания за поведението им във всякакви ситуации. **Мидрашите** са също книги с тълкувания върху Писанието. Тези книги са се разпространявали на иврит, по-късно и на идиш, но повечето имат и превод на английски. Освен тази богата литература има едно необятно море от коментари и истории, които съпътстват Писанието, наричани с общото име **Тосефта**. Повечето от тях са записани само на иврит или на идиш, но някои части от Тосефта имат и английски превод. Трябва непременно да отбележа, че англоезичната литература за коментиране на еврейското Писание е неимоверно богата и е достигнала до изключителна дълбочина на обясненията и до забележителна детайлност в коментарите на всеки библейски стих. Цялото това богатство не само щеше да остане непознато за мене, но нямаше и да подозирам за съществуването му, ако не бях имала възможността да живея в Института Олбрайт.

книга, която разкрива фона на библейските истории, като показва паралелните места в различни източници – *The Legends of the Jews* от Луис Гинзберг (Louis Ginzberg). За щастие [книгата вече е достъпна и в интернет](#).

В Йерусалим обаче има една още по-богата библеистична библиотека, в която за щастие имах свободен достъп – библиотеката на **Екол Библик** (École Biblique), Френския библеистичен институт, който се намира на няколко минути от Института Олбрайт. Когато не пътувах из Светите земи, прекарвах повечето си време в тези две библиотеки. В Екол Библик изпитах непознатото дотогава преживяване да намирам всяка книга, която потърся. Браво на французите! Френската хуманитарна мисъл и досега е трудно достижима. Изключително богата е също библиотеката на Еврейския университет в Йерусалим, която ползвах няколко пъти благодарение на отзивчивостта на своя колега Моше Таубе. В тези три библиотеки можах обилно да се възползвам от деветте части наука, които Съзателят е дал на Йерусалим. Освен това в града има Британски и Германски археологически институт, но техните библиотеки са значително по-бедни и специалистите им четяха главно в Екол Библик, но често и в нашата библиотека. По времето, когато бях в Йерусалим, директор на Британския археологически институт стана моят приятел и колега Юри Стоянов, което беше голямо признание за компетентността и способностите на българския учен.

Старият град на Йерусалим

Карта на Стария град в Йерусалим

Сега предлагам на читателите да ме придружат на кратка разходка по улиците на Стария град. Денят е 2 декември 2005 г., петък. Пристигнала съм предишната вечер от София, облечена както подобава, в зимно палто, с пуловер и с ботуши. Като слизам

на закуска, виждам колегите си американци по къси панталони, тениски и сандали, подходящо облекло за 30-градусовата лятна сутрин и жаркото слънце навън. Тогава си давам сметка, че нямам подходящи дрехи за местния климат. Обличам си най-тънките дрехи, с които разполагам – тениска и дънки, и тръгвам да си търся лятно облекло.

Разбира се, отправям се към Стария град, който е на 5 минути от Института. На снимката на преден план съм аз в Стария

град, но не през 2005, а през 1993 г. Целият стар град е един огромен покрит източен пазар, в който се смесват безброй дразнителни на сетивата – хиляди цветове и миризми: на плодове, на подправки, на сладкиши, на скара, на благовония, но най-вече огромно количество звуци – чуруликането на птички, крясъците на продавачите, неспирното пеење на ходжите, арабските теманета – някакъв вид чалга, с която си озвучават магазините, и всякакви езици, като все пак доминират арабски, английски и руски. Щом се спреш да погледнеш нещо, макар и за секунда, продавачът моментално те грабва и започва с най-сладки приказки да те примамва. Ако цената не ти харесва, той веднага я сваля, така че едно от удоволствията на пазара е да се пазариш, макар да е

доста изтощително. Понякога те спират и даже те хващат за ръката и с мераклийски погледи и обяснения колко те харесват те канят във вътрешността на магазините си да те черпят кафе или чай. Всички са твърде любезни, сладкодумни и разговорливи, питат те откъде си и като чуят за

България, радостно казват “Аха, Стоичков!”. Първия ден си купих една тениска с

надпис „Шалом“, което значи „мир“ и това е същността на тези хора, те са преизпълнени с добронамереност и мир, а го нямат, заради шепа терористи.

Из Стария град може да се видят хора от всички раси и изповедания с най-разнообразни облекла. Има мъже с всякакви видове чалми и препаски –арафатски, бедуински, еврейски високи шапки и кожени калпаци и какви ли не още. Голяма част от жените са със забрадки (но рядко срещам жени с покрити лица), но много от местните жени не са забрадени, предполагам, защото са християнки. Палестинките са

много хубави, стройни, със запомнящи се одухотворени лица, някои са направо красавици, повечето са гримирани, но не прекалено. Жените не изглеждат никак поробени и зависими, а ми направи впечатление и колко много мъже водят деца.

В Стария град все се губех и лутах по криволичещите улички и

все излизах на неочаквани места, чувствах се също като в 1001 нощ, където на много от героите приключенията им се случват, като попадат на странни места при разходки из пазари. Не знам защо американците от Института имаха някакви резерви и като им разказвах за разходките си из Стария град, ми казваха да съм по-предпазлива. Но не мисля, че някой би ми направил нещо, освен да ми продадат някоя глупост в повече. Впрочем, още първия ден ми се случи произшествие. Около обяд изведнъж улиците се препълниха с народ, защото тъкмо беше свършила петъчната молитва и бяха излезли богомолците от Ал Акса. Бях близо до изхода от Стария град, на широката улица към Дамаската врата, когато към мене стремително полетя една количка, натоварена със стока, изплъзнала се от собственика си. А пред мене имаше тълпа и не можех да избягам. Тъкмо когато количката щеше да ме връхлети, един възрастен палестинец се пресегна и ме вдигна върху серигията си с марули. Това е илюстрация на добронамереността и човечността на хората от Йерусалим.

Божи гроб

Разбира се, първото място, на което отидох онази сутрин и където ходех почти всеки ден, е Божи гроб. За първи път видях Божи гроб през 1993 г., когато бях на библейска конференция в Йерусалим. Тогава пътувахме заедно с мъжа ми, с когото бяхме почти младоженци, та това ни беше нещо като второ сватбено пътешествие.

Храмът на Божи гроб през 2006 г.

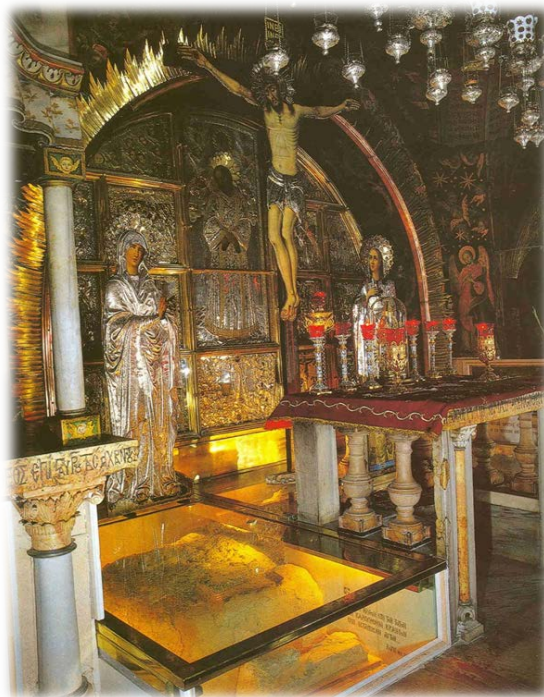
Рисунка на храма от гръцки ръкопис от XVII в. от сбирката на Бачковския манастир. Сега се пази в ЦИАИ.

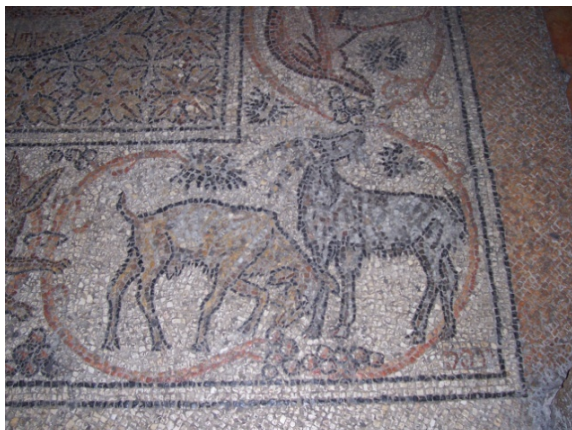
Божи гроб е една голяма църква (на гръцки Άγιος τάφος, на английски Holy Sepulchre), която се състои от няколко отделения. В центъра ѝ се намира същинският Божи гроб – малко помещение със скромна мраморна плоча, над която стои надпис ΧΡΙΣΤΟΣ ΑΝΕΣΤΗ, а точно над него е някогашният хълм Голгота, на който Спасителят е бил разпънат. Вярващите се изкачват до него по стълбички вътре в храма. Тази част от храма принадлежи на Гръцката православна патриаршия.

Мястото, където е построен храмът на Божи гроб, е определено от царица Елена, която е търсила Христовия кръст. Тогава Йерусалим е бил целият в руини. Мястото ѝ е било посочено от ангел в съня ѝ, а там тя е намерила три кръста. Разбрали са кой е

Христовият, като са допрели трите кръста до мъртвец и при досега с единия той е оживял. Затова Светият кръст се нарича и животворящ. В същия храм една част е посветена на Светия кръст и се стопанисва от Арменската патриаршия. В тази част подът е покрит с изключително красиви мозайки от XII в. Други части от храма се стопанисват от Коптската, Сирийската, Етиопската и Римската католическа църква.

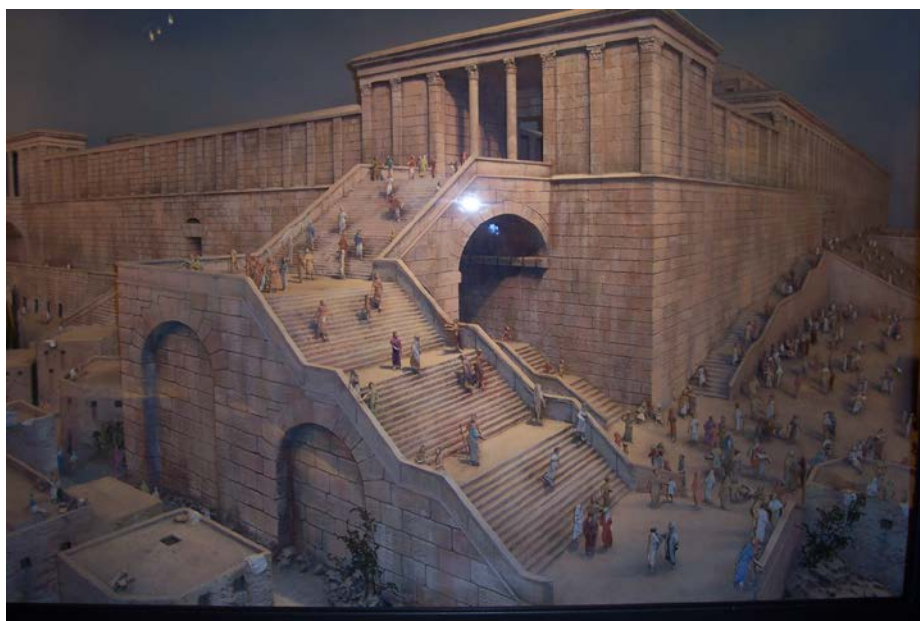

Мозайки в арменската част на храма на Божи гроб

В Йерусалим са запазени останки от римската Претория, където Христос е бил осъден. Пътят от Преторията до Божи гроб е Via Dolorosa – Пътят на скръбта. Via Dolorosa е измислена от кръстоносците. Освен Преторията, чието място е потвърдено от археологически разкопки, останалите спирки не се основават на исторически доказателства. Пътят на скръбта следва йерусалимските улици, минава покрай сградите, строени през вековете след нашествието на кръстоносците, и през глъчката и суетнята на пазара. Често по нея преминават тържествени шествия от поклонници, които се сблъскват и смесват с минувачите, продавачите и купувачите, разминават се с тях и продължават тържествения си път. Това е Изтокът – един голям пазар на стоки и на вери, на предмети и на идеи, в който духът и материята се преплитат така органично и първично, че не можеш да отделиш едното от другото. Нито една вяра или учение не могат да бъдат откъснати от пъстрия делничен живот, но и във всеки предмет се съдържа поне малък духовен знак, някакво интелектуално послание. Мисля, че нашият западен свят е постигнал много в отделянето на духа от материята, в произвеждането на чисти идеи и на чисти материални стоки и това е някак тъжно. Виждам, че сега мнозина се опитват да се върнат към единството на духа и материята с посланията, които поставят върху предметите и Изтокът може да ни научи на много неща. Тук ми идва да цитирам думите от филма *Бялото слънце на пустинята* (от 1970 г.): „Восток – дело тонкое”. Те подхождат добре на целия ми разказ.

Храмът на Йерусалим

Възстановка на Храма, изложена в Музея на Йерусалим

Всъщност моят разказ, а и всеки разказ за Йерусалим, би трябвало да започне от него. Светостта на Йерусалим, средищното му място в човешката вяра, култура и история се дължат на Храма. Могъщото присъствие на Храма не е секнало през вековете и сега, когато е разрушен, той продължава да доминира не само в Йерусалим, а и в историята на нашата цивилизация. Цялата културна и верска идентичност на еврейския народ може да се изрази с единствена дума – Храма. Понякога тази идентичност се изразява с друга дума – Йерусалим, но то е едно и също. Храмът осветява пътя на еврейския народ като крайна цел, като върховно постижение след вековете на странствания и лутания, преди да бъде построен, и като смисъл, надежда и висш съдник след построяването му. Той обединява евреите по цял свят, и не само като Божие обиталище, а и като арена на човешки прояви от всякакъв вид – както възвишени и героични, така и жестоки и несправедливи.

Но нима историята на християнството не тръгва от същия Храм? Първите стъпки и на Богородица, и на Спасителя започват от Храма, той е пробният камък за избраничеството на Девицата и за божията същност на Сина. За мюсюлманите

пространството на този Храм е също толкова свещено, колкото и за евреите и християните, нали пророкът Мохамед е бил отнесен една нощ от ангели в Йерусалим.

Йерусалимският Храм заема толкова важно място в човешката история и заради това, че е доказателство как нещо материално, съградено от човешки ръце, подлежащо на унищожение и тление, може да се окаже вечно и несъкрушимо, да надживее собственото си разрушаване.

Всъщност Храмът не е напълно унищожен. **Стената на плача** в Йерусалим е неговата външна стена. Затова сега тя е най-свещеното място за евреите, където те се молят. Тя е също и място, където всеки може да отиде, за да се помоли и да пъхне между камъните й листче със свое съкровено желание.

Отвъд Стената на плача има огромно пространство, на което някога са били храмовите постройки. Сега там се намират две джамии. И двете са големи и

импозантни, а разстоянието между тях е значително. От това може да се съди колко голям по площ е бил някогашният Храм. Едната джамия се нарича на английски *The Dome of the Rock* – Храмът на скалата. Наричат я също Омаровата джамия, защото е построена по нареждане на халифа Омар, един от

сподвижниците и наследниците на Мохамед. Омар превзема Йерусалим през 638 г. и

на мястото на някогашния еврейски Храм построява тази джамия – величествен и изящен храм, в който се намира огромен камък. Този камък не е какъв да е – това е камъкът, на който Авраам е искал да принесе в жертва сина си, но Бог го е възпрял. Върху този камък са се извършвали

жертвоприношенията в Храма, на него още личат улеите, по които се е стичала кръвта

на принесените в жертва животни. И отвън, и отвътре сградата е много красива, украсена с изящни орнаменти в арабски стил, а златният ѝ купол се вижда от всяка точка на Йерусалим и показва мястото на някогашния Храм.

Във връзка с Авраамовата жертва ще разкажа една случка от престоя си в Йерусалим, която показва колко ограничени и едностранчиви са представите ни и познанията ни за еврейското Свещено писание, което ние наричаме Библия. Една сутрин през януари видях, че по улиците на Йерусалим препускат хора на коне и се надбягват не само помежду си, а и с колите и автобусите. Попитах колегата си Оded Боровски, представител на една от най-изтъкнатите еврейски фамилии, какво става навън, а той ми отговори: „О, днес е голям мюсюлмански празник, на днешния ден Авраам е щял да принесе в жертва сина си Исмаил, но Господ го е възпрял.” Аз казах изненадано: „Ама как така Исмаил, нали е щял да принесе в жертва Исак?”. Оded ме изгледа с учудване и каза: „Е, Исак е според еврейската и християнската версия, но има и друга, мюсюлманска – според нея историята се отнася до Исмаил.” Каза го като азбучна истина, учуден от моето невежество и ограниченост. Постарах се през краткия си престой да намаля поне донякъде тази своя християноцентрична ограниченост. За това ми помогна много и общуването с колегите в Института, повечето от които владееха добре иврит и арамейски, а мнозина – и арабски. Затова пък всички те бяха респектирани от моята способност да чета с лекота на кирилица и да им превеждам от руски.

Да се върна на пространството отвъд Стената на плача. Втората джамия, която се намира там, се нарича Ал Акса, което означава Отдалечената. Това е втората по светост джамия за мюсюлманите след Кааба в Мека, а се нарича така, защото е далече от Мека. Мисля, че това е най-голямата по площ джамия в света. Тя също има много изящна украса, а освен това се отличава с красивите витражи на десетките си прозорци.

Към Ал Акса е и Палестинският музей на Йерусалим, но за съжаление при посещението ни той беше в ремонт. Все пак уредникът ни показва някои предмети, сред които силно впечатление правеше един огромен Коран с позлатени букви и заставки. Страниците бяха толкова тежки, че човекът не можеше да ги повдигне с една ръка.

Ще завърша разказа си за храмовото пространство с информацията, че достъпът до него става все по-труден. Когато бяхме там с мъжа ми през 1993 г., минахме спокойно зад Стената на плача, а през 2006 г. се искаше специално разрешение. Тогава можах да посетя тази част от града заедно с колегите от Института Олбрайт. На снимката сме застанали на площада, отляво зад нас е Омаровата джамия, а

отдясно се вижда част от Ал Акса. В далечината се вижда хълмът Сион. Аз съм втората отдясно, забрадена, както подобава на това място, с червен шал на главата.

Двата храма, за които разказах тук, еврейският и християнският, неразривно свързани с един и същ град, единият – следствие и продължение на другия, са в непрестанен диалог. Те са като Стария и Новия завет, като София, Божията Премъдрост, и Мария, Божията майка, начертали пътя на човечеството в богопознанието и себепознанието.

Гръцката православна патриаршия

Не мога да пропусна това място в своя разказ, защото там прекарвах най-много време в Стария град, четях ръкописи. Сбирката им от ръкописи е изключително богата, но славянските не са много. Имат обаче значителен брой гръцки, еврейски, арабски, коптски, етиопски, арменски и грузински ръкописи. По времето, когато бях в

Йерусалим, в Патриаршията нямаше библиотекар и ръкописите ги даваше архиепископ Аристархос, вторият човек след патриарха. Когато пристигнах, тъкмо бяха избрали нов патриарх, Теофил III. Бяха свалили от престола предишния патриарх, защото продал гръцки имоти на Израел. Архиепископ Аристархос е изключителна личност, каквито рядко се срещат. Освен родния си гръцки владее много добре английски, френски, немски, арабски и иврит. С мене говореше на английски, но го чух да разговаря на всеки от останалите четири езика. Той отговаряше за всичко в Патриаршията – за вярващите гърци и палестинци, които непрекъснато ходеха при него с различни молби и жалби, за ръкописите и библиотеката, за контактите с други патриаршии и църкви, например, общуваше активно със Синайския манастир. Същевременно намираще време да пише научен труд за историята на Гръцката патриаршия и в Екол Библик винаги имаше запазени за него книги. Но не това е най-важното, а неговата изключителна човечност и добронамереност, съчетана с дълбоката му искрена и неподправена вяра. По своята ученост, владее на езици и искрена непредвзета вяра той ми напомни на един друг човек, когото познавах на младини и който е бил мой пример през целия ми научен живот и като учен, и като личност – на Христо Кодов². И при него човек се срещаше със същата прямота и неподправеност, със същата дълбочина на мисълта и същата дълбока вяра, която не се нуждае от специална показност.

² Христо Кодов (1901-1982) е български езиковед, диалектолог и палеограф. Роден е в Калофер и е кръстен на видния си съгражданин. Прекарал е детството си в Цариград, където е научил перфектно турски и гръцки. Завършва Славянска филология в Софийския университет и като награда за отличния си успех е изпратен на специализация в Краков, където е бил ученик на Ян Бодуен де Куртене. След завръщането си в България изследва заедно със Стефан Младенов тракийските диалекти. Работи като учител по латински език в софийските мъжки гимназии. Тогава написва своята книга за ударението в българския език. След 9 септември 1944 г. остава без работа и близо 25 години работи като шлосер. След пенсионирането си се заема с описание на славянските ръкописи в София, в Зографския и в Рилския манастир. Експедициите до Зографския манастир (заедно с Божидар Райков и Стефан Кожухаров) се осъществяват благодарение на неговия висок авторитет пред гръцките учени. Автор е на описи на ръкописите в Народната библиотека, в Библиотеката на БАН, в Зографския и в Рилския манастир, на книга за българските музикални ръкописи, взема дейно участие в тритомника с творби на Климент Охридски, инициатор е на Кирило-Методиевата енциклопедия. През 1978 г. е избран за професор в Духовната академия. Въпреки всички трудности и несправедливости, които е преживял, никога не направи компромис със съвестта си. Освен това беше изключително точен и прецизен, никога не закъсняваше за срещи и не нарушаваше срокове.

Понеже Аристархос беше много зает през деня и намираше малко свободно време едва вечер, ходех да чета ръкописи от 18 до 20 ч. вечерта, но често оставах и до по-късно. Бих могла да напиша отделен пътепис, озаглавен „Йерусалимските потайности“. По това време на годината в 17 ч. в Йерусалим е вече абсолютно тъмно, а в 20 ч. магазините в Стария град са затворени и шумният и пъстър град коренно се преобразява. Прибирах се по пустите полутъмни улици, изпълнени със зловещи сенки, пробягващи котки и странни шумове. Току отнякъде ми изникваха странни и стряскащи фигури, а често чувах стъпки зад гърба си, които понякога заплашително се ускоряваха и почти ме настигаха. През деня в гюрултията и тарапаната не личи колко много входчета и съвсем тесни улички има в града, та от време на време направо ми идваше да подскоча и да изпищя. Всъщност не знам кое беше по-страшно – да срещам разни неясни фигури или да не срещам изобщо никого. Също така, нощем улиците в Стария град са заринати с боклуци, както става в София след изборите. Явно чистят рано сутрин, защото като минавах оттам през деня, беше чисто. А пътят от Гръцката патриаршия до вратата към Дамаск не е никак малко. При това в началото се лутах из криволичещите улички, защото в тъмното не можех да разпозная местата, които за мене бяха маркирани от различните дюкянчета, но когато всичко е затворено, трудно се различават. Приключението, което се повтаряше няколко пъти седмично в продължение на три месеца (за щастие понякога с мене идваше и Юрий Стоянов), обаче си струваше, както заради ръкописите, които видях, така и заради разговорите с архиепископа, които понякога продължаваха до много късно. От него научих много неща за Патриаршията, за ръкописите, за миниатюрите, за вярата и за вярващите.

Тъй като бях в Йерусалим с проект за Книга Йов, най-много време прекарах с един много красив илюстриран ръкопис на Книга Йов с тълкувания от 1300 г. Той е с миниатюри едва ли не на всеки лист, изящни представители на палеологовското изкуство. Архиепископ Аристархос ми позволи да го снимам и да публикувам снимките. Тук представям само една от миниатюрите в ръкописа, илюстрация към Йов 38:7, ангелите възпяват Божието творение.

Градината с гробницата

От множеството интересни и вълнуващи места в Йерусалим извън Стария град

предлагам на читателите разходка само до три. Ще започна с Градината с гробницата (Garden Tomb), която е съвсем близо до Стария град, точно до Екол Библик. Това е алтернативният Божи гроб. Намира се в подножието на хълм,

който е известен от столетия с името Хълмът на черепа. Още през 1842 г. германският богослов Ото Тенлиус изказва предположение, че Божи гроб трябва да се търси именно под този хълм, понеже името му съответства на еврейското название Голгота. Старобългарският превод на това название е Лобно място (от лоб – „чело“) и този израз се използва и до днес, вече и в много по-широко значение. През 1883 г. генерал Чарлз Гордън, който е бил и археолог, започва разкопки под хълма и открива градина, в която има гробница от I в. В градината са запазени преси за маслини и по всичко

личи, че е била на богат човек. Гробницата в градината отговаря точно на описанието на гробницата на Йосиф Ариматейски, богат гражданин на Йерусалим, който предоставя своята още неизползвана гробница за погребението на Исус Христос (Мт. 27:57-60). Вижда се, че в нея е полагано тяло само един път, отдясно на входа, както е описанието в Евангелието. До входа има прозорче, през което да отлети душата на покойника, това е било нововъведение, характерно за 30-те години на I в. Сега градината е едновременно място за поклонение и парк за разходка. Пред входа на гробницата пише “He is not here” – *Той не е тук*. Тези, които поддържат градината, казват, че не твърдят, че това непременно е Божи гроб, а и тъй или иначе Спасителят не е в никакъв гроб, защото е възкръснал. Те отбелязват, че мястото дава възможност поне да си представим как е изглеждал гробът, в който е бил положен Спасителят. Градината е много посещавана от туристи, особено от протестантски поклонници, които често сядат на пейките и пеят псалми.

Манастирът на Светия кръст

Друго място, свързано с Христовите страдания, е манастирът на Светия кръст. Той е много отдалечен от Стария град. Някога това място е било долина. Сега обаче

там, срещу манастира, се намира Кнесетът – израелският парламент. Манастирът се издига на мястото, където се предполага, че е отсечено дървото, от което е бил направен Светият Кръст, на който е разпънат

Господ. Дървото не е било обикновено, а е било съставено от три дървета – кипарис, кедър и бор. Според едно от преданията Авраам оставил на племенника си Лот три семена и му казал да ги посади. От тях израснали три дървета, които по-късно се слели в едно и от него е направен Светият кръст. Има също и легенда, че на това място е погребана главата на Адам.

Както и мястото на Божи гроб, това място е било открито от св. Елена. Първата църква е построена още през IV в. по времето на Константин Велики и от нея са останали фрагменти от мозайка. Манастирът е издигнат през XI в. от грузински монаси, но през 1685 г. става гръцко владение. Към манастира е имало и духовно училище. Неговата библиотека е била много богата, сега се пази в Гръцката православна патриаршия. Църквата се отличава с изключително красиви фрески от XIII в. Надписите около тях са на грузински, но на места грузинските текстове са изтрети и са заменени от гръцки. На една от фреските е изобразен Шота Руставели, който е починал през 1216 г. в Йерусалим и вероятно е бил погребан в двора на манастира. Изглежда този портрет е дарителски.

Яд Вашем

Яд Вашем означава „Памет и име“ или „Памет за името“. Това е мемориалът на Холокоста. Тук човек се среща с деветте части страдание, които Създателят е дал на Йерусалим. Мемориалът се намира в един голям парк, който носи името на Теодор Херцел (1860-1904), създателя на ционисткото движение, бащата на съвременния Израел. Херцел е бил австрийски журналист, който е отразявал делото Драйфус. Той не се е интересувал много от еврейските си корени и от еврейските традиции, но по време на делото се е срещнал с ширещия се в Европа антисемитизъм и е разбрал, че към евреите винаги ще има предубеждение, те винаги ще бъдат преследвани и смятани за виновни. Затова е отправил призив да се създаде еврейска държава, място, където преследваните евреи да могат да намерят убежище. Били са обсъждани различни варианти, включително за земи в Африка или в Южна Америка, но постепенно се е оформила идеята евреите да се заселват в Йерусалим и околностите му, като купуват земи. Там обаче са се заселвали и много бедни хора, които са основавали кооперативи, известни с името кибуци.

Мемориалът Яд Вашем е наречен така, защото целта на създателите му е да съхранят паметта за всяко човешко същество, загинало по време на Холокоста, с неговото име и с неговата лична съдба. Този мемориал е и голям информационен център, в който може да се потърси информация за всеки евреин, станал жертва на това гигантско престъпление. Мемориалът е едновременно много въздействащ и много информативен. Човек може да отиде и само да се поклони пред страданието, а може и да научи много. В центъра му има една голяма тъмна зала, на чиито стени проблясват снимки на хора на всякаква възраст – жертви на геноцида, а в средата на пода зее голяма бездънна яма. В градината има един вагон върху релси, които водят към пропаст. Това е истински вагон от тези, с които евреите са били депортирани към лагерите на смъртта. Отвън има лаконичен надпис на иврит и на английски: „Тук е Ева със сина си Авел. Ако срещнете другия ми син, Каин, кажете му”. Този надпис е автентичен, открит е издраскан на стената на един от тези ужасни влакове.

В информационната част има формуляри, в които може да се попълнят данни за жертва на Холокоста. Чрез тези формуляри се събира информацията, която се съхранява в Яд Вашем. Казаха ми, че имат формуляри, попълнени на всички европейски езици, освен на един – на български. Защото няма нито един български евреин, загинал от Холокоста. Като казваме това, обаче, не бива да забравяме за 11-те хиляди евреи от Македония и Беломорска Тракия, които са изпратени на смърт от българските власти. В мемориала има зала за всяка страна, която е била засегната от войната. Има видео материали с разкази на оцелели евреи или на други свидетели на тези страшни събития. Повечето разкази са трагични и разтърсващи. И само в българската зала историята е с щастлив край.

В градината на Яд Вашем е стената на праведниците – на хора, които са спасили човешки животи по време на Холокоста. Посетителите могат да се поклонят пред тези личности, които често са рискували собствения си живот, за да помогнат

на ближните си. Стените също са разделени по нации. Най-много са полските

праведници, стотици герои на милосърдието. На българската стена има само седем портрета – на кюстендилците Димитър Пешев, Иван Момчилов, Петър Михалев, Асен Суичмезов и Владимир Куртев, които първи са алармирали за подготвяната депортация, и на двамата висши духовници, екзарх Стефан и митрополит Кирил (бъдещият патриарх Кирил), които са направили най-много, за да се осуети тази депортация. Но всъщност спасението на българските евреи е станало възможно благодарение на протестите и твърдия отпор на целия народ, протестирали са всякакви сдружения и съюзи – от общарите до адвокатите и писателите. Ние сме потомци на народ от праведници. Може ли да има нещо по ценно от това? Като гледам как в последно време в България се надига вълна от расизъм и ксенофобия, ме обзема ужас. Защото ако загубим това наследство, какво ще ни остане?

Витлеем

Тук ще разкажа само за едно от многото интересни места, които посетих извън Йерусалим. Пътуването до Витлеем беше едно от първите ми приключения в Израел. Още първите дни, след като пристигнах, реших, че трябва да отида там. Директорът на Института и колегите ми, обаче, ме съветваха да не бързам и да не тръгвам сама. Това ми се стори смешно – градът е на 10 км от Йерусалим, до него има редовни автобуси, какво би могло да ми се случи? И така една сутрин заминах за Витлеем. Автобусът спря на 1 км от града, където е границата, защото Витлеем е в Палестинската автономия. За щастие, бях предупредена да си нося паспорта. Щом сляхох от автобуса, към мене се спусна тълпа от шофьори на такситата, които ме накацах като ято гарвани. Не бях очаквала такова нещо и малко се смутих, но се качих в едно от такситата. Казах на шофьора, че искам да видя църквата на Рождество Христово, но той каза, че няма да ме закара там, защото това е твърде близо, а той смята да обикаля с мене цял ден и да ми показва града и околностите му. Моите протести не му повлияха, той заяви, че има да храни четири деца и щом е хванал клиент, няма да го изпусне току така.

За начало ме закара на развалините на двореца на Ирод. Дворецът е на хълм и е бил непревземаема крепост, главно заради огромната си подземна част. Повече от две години той е бил бастион на въстаниците на Бар Кохба, но в крайна сметка и те не са издържали на римската обсада. От развалините на двореца има много хубав изглед към Юдейската пустиня и Мъртво море, както се вижда от снимката, направена ми от шофьора. Двата с него бяхме единствените посетители на тази забележителност, защото след преминаването на Витлеем към Палестинската автономия притока от

туристи е секнал. По едно време шофьорът каза, че трябва да слезем в подземията, защото те са най-интересни. Аз се опитах да възразя, но в крайна сметка се съгласих, само от неудобство, да не би човекът да помисли, че се страхувам, а аз наистина се страхувах. И така, докато бродехме из подземните коридори, аз си помислих, че сега този човек може

да направи с мене каквото си поиска и никой никога няма да научи, понеже едва ли може да се разчита на палестинската полиция. За щастие, човекът се оказа почтен и след като най-после излязохме от подземията, ме закара и в църквата на Рождество.

Първата църква на Рождество Христово е построена също от император Константин и майка му св. Елена. Била е разрушена и е издигната отново от Юстиниан през 565 г. Оттогава е реконструирана на няколко пъти, но общо взето, и досега пази облика си от VI в. – внушителен храм с дебели стени, каквито са строени по времето на Юстиниан, за да устоят на нападения и природни бедствия. И са устояли. Храмът е на два етажа, като под земята се намира пещерата с яслите, където е роден Спасителят. Горната част е много просторна, с десетки колони и мозайка на пода от VI в. В преддверието на пода има голяма звезда, която да напомня за Витлеемската звезда, а над нея – многобройни кандила.

Шофьорът търпеливо ме изчака да разгледам храма и да се поклоня пред яслите,

като преди да слеза от колата, настояваше да повика братовчед си, който бил християнин и можел да ми разкаже за Рождество. Аз обаче твърдо отклоних това предложение. Накрая шофьорът ме закара до автобуса, а аз му дадох всички пари, които

носех у себе си, за четирите му деца.

След това приключение реших, че вече никога няма да пътувам сама по тези земи. Но не знаех, че голямото и опасно приключение тепърва ми предстои – след два месеца заминах отново сама, но този път за Синайския манастир в Египет. За това пътешествие обаче ще разкажа някой друг път.

Първата ми среща с Йерусалим е била в деня, когато за първи път съм разгърнала Библията, а след нея са последвали още множество срещи със светия град. Така се случи, че този град изигра голяма роля в живота ми. Имах щастието на два пъти да попадна в него, през 1993 и през 2005 г., като втория път можах поне малко да го опозная през трите месеца престой. Много от знанията си дължа на деветте части наука, дадени на Йерусалим, много от мислите, чувствата и действията ми са били продиктувани от общуването с него. Затова ще завърша този пътепис с думите от 136 псалм: *И ако някога те забравя, Йерусалиме, десницата ми нека ме забрави!*

Водещ рубриката: Мария Русева